Соціологія

Пенькова Н.Ю.

ПОЛІТИЧНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНА СПРОБА ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Актуальність. На сучасному етапі розвитку суспільства слово "політика" глибоко укорінено у свідомості людини, і використовується нею з тим або іншим сутнісним забарвленням практично кожний день. Здається, що часи, коли політика сприймалася як виключна прерогатива пануючої верстви, що володіє певним політичним капіталом, відходять у минуле, адже дедалі більша кількість людей прагне брати безпосередню участь (незалежно від наявності чи відсутності відповідних підстав для цього) у політичних процесах суспільства. Подібні тенденції особливо чітко маємо нагоду спостерігати на прикладі певної хвилі революцій на пострадянському просторі на початку XXI століття (Грузія, Україна, Киргизтан). В той же час стрімкі зміни та динамізм перетворень у сучасному суспільстві призводять до розробки та використання все витонченіших механізмів здобуття та реалізації влади, які de factum не відзначаються особливою гуманністю по відношенню до об'єкту їх застосування. Це, у свою чергу, призводить до загострення боротьби за обсяг зосередженої в руках влади, а відтак збільшує ставки у політичній грі, коли невірний чи не виважений крок може стати фатальним, тобто призвести до загального усунення певного політичного агента з боротьби за владний ресурс. За своєю суттю таке "усунення" не є парадоксальним, а навпаки, радше свідчить про природний процес зміни влади та виведення з політичної арени дискредитованих чи відживших, у політичному плані, елементів, що в свою чергу сприяє оновленню влади. Однак українська дійсність свідчить про інше: поразка на певному етапі політичної боротьби лише призводить до подальшого реваншу та прагнення будь-що повернути втрачений статус, навіть якщо для цього не існує об'єктивних умов. Від так обрання суб'єктів владної ієрархії відбувається шляхом ротації політичних діячів із давно складених списків, що, безумовно, призводить до блокування шляхів якісного оновлення влади. Таким чином, залучення поняття "маргінальність" до політики дає можливість більш точного визначення позиції певної когорти політичних сил (що втратили чи ж втрачають свій делегований капітал) по відношенню до влади та представників суспільства, виразником чиїх інтересів вони постають.

Явище політичної маргінальності, безумовно, знаходить своє вираження у будь-якій країні, при цьому необов'язково стаючи причиною дестабілізації суспільства в цілому та його політичної сфери зокрема, а відтак воно і носить нейтральний характер, тобто просто вказує на наявність "чогось", проте для країн, що перебувають у стані переходу від одного суспільно-політичного ладу до іншого, виникає загроза надмірного розширення прошарку політичних маргіналів, що призводить до гальмування процесу державотворення та заважає засвоєнню демократичних цінностей з подальшим їх відображенням у політичному режимі країни. Виходячи з того, що Україна, належачи до країн пострадянського простору (що автоматично надає їй цілу низку сутнісних характеристик), вже майже 15 (!) років знаходиться у стані демократизації та розбудови української державності, необхідність розглянути вплив явища політичної маргінальності на вищезазначені процеси та на загальний стан функціонування суспільства набуває невід'ємної актуальності, адже, можливо, саме це явище і постає у якості внутрішньосистемної "хвороби", що гальмує розгортання конструктивних процесів по відбудові української держави на демократично-правових засадах з урахуванням її сутнісної специфіки та територіальних особливостей. Привернення ж уваги до політичної маргінальності, на нашу думку, має сприяти подальшій розробці шляхів демаргіналізації відповідних суб'єктів з метою зменшення долі когорти політичних маргіналів у загальному вигляді владної ієрархії чи ж переведенню цього явища до категорії нейтрального за сутнісною ознакою.

Словосполучення "політична маргінальність" не знайшло поки-що свого розгорнутого використання у наукових публікаціях з політології, соціології політики, соціології права тощо, не зважаючи на те, що сам термін "маргінальність" увійшов в арсенал доволі часто застосовуваних слів, при цьому майже втративши власне первісне значення, яке у 1928 році йому надав Р. Парк для позначення специфічних рис особистості, що знаходиться на межі різних культур. З того часу подальше використання поняття "маргінальність" визначило його універсальність та демонструвало в той же час евристичну плідність. Адже зараз вживаючи це поняття, ми в першу чергу прагнемо вказати на граничний, окраїнний стан певного суб'єкту, що не знаходить адекватного сприйняття у рамках відповідної системи в силу різних чинників. Сам суб'єкт, система, в якій він знаходиться, та чинники, що впливають на взаємовідносини між цим суб'єктом та системою, можуть стосуватись будь-якої сфери суспільства: економічної, соціальної, культурної та політичної. Проте якщо стосовно перших трьох вимірів поняття маргінальності існує чимала кількість теоретичних досліджень та робот, в тому числі і за радянських часів, і на

сучасному етапі незалежного розвитку, то наукових публікацій, теоретичних розробок із використанням поняття маргінальності по відношенню до політичної сфери доволі обмежена кількість, в той час, як різні його варіації можна доволі часто зустріти у поточних коментарях до нагальних політичних проблем, в оцінках, які дають з того або іншого приводу експерти особливо на Internet сайтах, проте в даному випадку, використовуючи поняття "політична маргінальність" чи ж "політичний маргінал", не наводиться ані розгорнуте тлумачення їх сутнісного вмісту, ані критерії, за якими певний суб'єкт зараховується до верстви маргіналів, щоправда, можна констатувати чітке негативне забарвлення по відношенню до носія даного статусу [подібні публікації можна зустріти на: http://www.kreml.org.ru/opinions/81648400 та www.part.org.ua]. Таким чином, з одного боку, політична маргінальність вже не є неологізмом, з іншого ж, його більш-менш широке використання не знімає питання сутнісного наповнення терміну. Окрім Internet-носіїв інформації стосовно явища політичної маргінальності, безумовно, існують статті з досліджуваної нами теми у їх традиційному вигляді (тобто друкованому), серед яких варто відзначити статтю А. Власюка і Н. Прозорової "Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт" [5, 60], визначення політичного маргіналу у публікації А. Атояна [1, 30] і, безумовно, статтю М. Шульги "Національна та політична маргіналізація за умов системної кризи", в якій автор, спираючись на аналіз системної кризи українського суспільства протягом 90-х років, виводить поняття "політична маргіналізація", під якою розуміє тотальну дезадаптованість, несприйняття *народним загалом* нових пропонованих політичних програм, а відтак і певну аполітичність, засновану на граничному емоційно-психологічному стані особистості [22, 8]. Тобто поняття "політична маргінальність" є похідним від загальної маргінальності суспільства, а відтак воно і обумовлюється цим станом і не може виникати й розвиватись самостійно. Це, на нашу думку, викликано застосуванням М. Шульгою терміну "політична маргінальність" до народних мас, а не до політичної еліти країни.

Однак, беручи до уваги вищенаведені погляди на маргінальність як таку та політичну маргінальність зокрема, хотілося б визначити межі та ракурс нашого дослідження, а саме – висвітлення поняття "політична маргінальність" здійснюватиметься виключно у межах керівних структур політичної сфери, тобто нас цікавитимуть процеси політичної маргінальності не серед електорату, а серед виразників його інтересів (політичних партій, блоків та лідерів).

Визначаючи головну проблему нашого дослідження варто наголосити на стрімкому розгортанні серед представників політичної еліти

процесу політичної маргіналізації, який завершується набуттям "хронічного" статусу політичного маргіналу певною частиною політичних агентів, які однак повністю не випадають з владних структур політичного поля, що спричиняє деформування інформаційних потоків у ньому, призводячи до кризового стану політичної системи в цілому. В той же час подібна ситуація ускладнюється неможливістю чіткої розробки механізмів демаргіналізації, які є нагальною необхідністю, принаймні для українського суспільства.

Відповідно у межах даної статті ми лише робимо спробу актуалізувати наявність проблеми існування явища політичної маргінальності у межах політичного поля України, через з'ясування його суті та виявлення негативного впливу на загальний стан функціонування політичної системи.

Першим етапом на шляху осягнення сутності поняття "політична маргінальність" є дослідження царини виникнення цього явища. Такою цариною і постає політичне поле суспільства, під яким розуміємо місто, де в конкретній боротьбі між агентами, які виявляються втягнутими в неї, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, події, з яких і повинні обирати звичайні громадяни, що низведені до положення "споживачів" [4, 182]. Процес функціонування політичного поля суспільства включає в себе боротьбу за володіння політичним капіталом (особистісним та делегованим) та за вищий рівень його зосередженості у певного суб'єкта політичного поля. Особистісний капітал заснований на факті "бути відомим" та "особисто визнаним", а також на факті володіння певним набором специфічних якостей, які є запорукою придбання та утримання "доброї репутації" [4, 211]. Делегований капітал є результатом обмеженого та тимчасового перенесення капіталу, що належить певній інституції та контролюється нею. В якості подібної інституції виступає політична партія, яка накопичила символічний капітал визнання та відданості [4, 212]. Підтримання делегованого капіталу на відносно стабільному рівні забезпечує певну сталість у статусній ієрархії політичного поля, втрата частини якого, за певних обставин призводить до набуття суб'єктом статусу політичного маргіналу.

Другий етап осягнення явища політичної маргінальності полягає у виявленні його ґенези та сутності.

Поняття "політична маргінальність" виходить із "невизначеності", "по граничності" стану та пониження статусу суб'єкта у межах певної системи, в даному випадку політичного поля.

Варто зазначити, що існує два шляхи переходу до стану політичного маргіналу: повільний та стрімкий.

Повільний шлях політичної маргіналізації суб'єкта політичного поля пов'язаний з акумуляцією невдоволення народних мас, що виражається у зменшенні чи повній втраті кредиту довіри. При цьому втрата делегованого капіталу може тривати декілька років і не носити чітко виражений характер, а фіксуватись, наприклад, лише зменшенням кількості відсотку голосів, що були віддані електоратом на чергових президентських чи парламентських виборах за ту чи іншу політичну силу. Для більш наочного усвідомлення теоретичних абстракцій можна проілюструвати політичну маргіналізацію Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ) Н. Вітренко. На виборах 1998 року у Верховну Раду України дана партія отримала 4% голосів, а у 1999 році за кандидата на пост президента Н.Вітренко проголосувало 10,97% виборців [23]. При цьому, на думку експертів, опитаних Київським міжнародним інститутом соціології та фірмою "Социс-Геллап", імідж останньої нагадує "борця за права трудящих", що протистоїть як владі так і П. Симоненко та О. Морозу [18, 88-89]. Однак у 2002 році подібне нібито подвійне протистояння не допомогло ПСПУ подолати 4% бар'єр (набрано 3,22% за офіційними даними ЦВК). Від так позбавившись права бути представленою у Верховній Раді України та чинити подай якийсь вплив на прийняття рішень ПСПУ вдається до трансформації власновизначеної позиції у межах політичного поля по відношенню до інших його агентів – протистояння колишній владі (на чолі з Л. Кучмой) змінилось підтримкою провладного кандидата у ІІ турі президентських виборів 2004 року. До речі у І турі цих же виборів сама Н. Вітренко набрала біля 2% голосів, що свідчить про мінімізацію кількості потенційного електорату даної політичної сили. Про маргінальність даної політичної сили, яка на парламентських виборах 2006 року трансформується у Блок Наталі Вітренко "Народна опозиція", говорить і Леонід Грач. Керований маргінал, за його словами "виявляється дуже зручною фігурою, коли мова йде про реалізацію різного роду проектів (в тому числі і виборчих), а не про досягнення політичних цілей. Радикальні політики можуть створити лише відповідний фон. Самі діяти вони не здатні…" [24].

Таким чином, доречно буде виділити певні риси, якими характеризується даний шлях маргіналізації:

1. Поступовість.
2. Тривалість у часі.
3. Доволі високий рівень прогнозованості.
4. Важка керованість.
5. Зовнішня детермінація процесу низхідної мобільності.

Другий шлях набуття статусу політичного маргіналу – *стрімкий* – пов'язаний із втратою статусу, під впливом радикальних перетворень у

політичному полі, які, як правило, внутрішньодетерміновані, хоча і залучають ресурси інших полів. Прикладом радикальних перетворень можуть слугувати події осені – зими 2004 року, за результатом яких до влади прийшов "помаранчевий табір" на чолі з В. Ющенко, що призвело до втрати власних статусів, повноважень, привілеїв та ролей доволі значущої кількості представників колишньої влади, певна частина з яких і набула статусу політичного маргіналу, визначеного ззовні. Таким чином, стрімкий шлях маргіналізації характеризується:

- раптовістю;
- стрімкістю;
- радикальністю та кардинальністю перетворень;
- обмеженістю у часі;
- середнім або низьким рівнем прогнозованості;
- глибинністю перетворень;
- важкістю позиціонування за нових умов.

Безумовно, як за умов повільного, так і стрімкого шляху втрати відповідного статусу існує можливість адекватного позиціонування в новостворених умовах всередині політичного поля без набуття статусу "політичного маргіналу", однак якщо механізми для такого позиціонування не відшукані чи не використані, тоді відповідна політична партія, блок чи політик ззовні визначаються, а точніше сприймаються як маргінали. Від так варто відзначити критерії визначення політичної маргінальності, до яких відносимо:

1. Кризовість. Це системне поняття може складатись з певних елементів, якими, наприклад, для України постають:
   - перенасиченість радянської номенклатури в когорті політичної еліти нашої країни;
   - формування регіональних та транс-регіональних кланів, що ведуть боротьбу за вищу владу в країні;
   - відсутність сильної нової опозиції, а від так і блокування каналів оновлення влади;
   - відкритість поля політики для боротьби непрофесіоналів;
   - надзвичайна роль економічного капіталу, що в декілька разів підвищує ставки боротьби та відповідно ціну поразки.

2. Невизначеність у політичній позиції, не включення у структуру політичного поля у зв'язку із втратою політичного капіталу [13, 446].

В той же час суб'єкти, що відповідають вищезазначеним критеріям визначення політичної маргінальності можуть відноситись до різних її рівнів: всеукраїнського (політичні партії, блоки, політики загальнонаціонального рівня) та регіонального (політичні сили, що ведуть боротьбу за місцеві органи влади – Обласну та Міську Ради тощо). Окрім цього

політичну маргінальність можна класифікувати за кількісним складом маргінального суб'єкту як

1. *Особистісну.*
2. *Колегіальну.*

а за якісним вмістом як

1. *Просту.*
2. *Подвійну.*

Для ілюстрації різних видів політичної маргінальності наведемо наступні приклади. Втрата конкретним політиком підтримки власного електорату, не сприйняття його як конкурентоспроможного агента у боротьбі за відповідну посаду, наприклад, президентське крісло, практичне виключення його із реальних політичних перегонів та відсутність підтримки серед відповідних політичних сил свідчить про особистісну просту маргінальність політика, проте якщо він є членом якоїсь поличної сили чи її лідером і його невдачі позначаються на загальному рейтингу партії та заважають адекватному її позиціонуванню, то мова йтиме про колегіальну маргінальність по відношенню до партії і про подвійну особистісну маргінальність по відношенню до конкретного політика – лідера партії. Політичний лідер партії може так і залишитись у стані простої особистої маргінальності, якщо керована ним політична сила прийме рішення на відповідному легітимному заході про переобрання власного керівництва чим і позбавить дану особу посади лідера чи ж взагалі партійного квитка.

Таким чином, інтегративне визначення явища "політична маргінальність" можна сформулювати наступним чином.

Політична маргінальність – це стан невизначеності, дезадаптованості політичних агентів та інституцій до нових умов, норм, правил функціонування політичного поля, викликаний зовнішньо- чи внутрішньодетермінованими чинниками, який характеризується втратою існуючого статусу, політичних зв'язків та оточення через часткове або повне позбавлення політичного капіталу; або (характеризуючийся) тривалим утриманням в одній політичній позиції суб'єктів при відсутності у них інтеріоризованих політичних диспозицій, що складали б базис їх політичної поведінки.

Процес політичної маргінальності природно передбачає механізми демаргіналізації, тобто шляхи подолання неприйнятного статусу суб'єктом політичного поля. Визнаючи нагальність та необхідність винайдення чи розробки подібних механізмів існують певні складності, що унеможливлюють здійснення даної роботи. На даному етапі дослідницьких пошуків в цій сфері ми лише можемо говорити про чинники, що можуть

чинити вплив на демаргіналізацію політичних агентів та про об'єктивні умови, що сприятимуть реалізації цього впливу, але не більше.

Механізм політичної демаргіналізації заснований на принципі обов'язкового прийняття певного статусу агентом у політичній структурі, від так розробка цих механізмів вимагає синтетичного сполучення теоретичних надбань та емпіричного базису, які поки-що відсутні у цій галузі. Отже, говорячи про шляхи демаргіналізації, ми спиратимемося на власне бачення даного явища.

Подолання стану політичної маргінальності залежить від ступеню її інтеріорізованості у свідомість маргінальних суб'єктів. Тобто цей стан може бути *самовизначеним* і характеризуватись самоусвідомленням власної позиції; *зовнішньовизначеним* – статус політичного маргіналу визначений певним політичним оточення, хоча таким і не визнається самим суб'єктом; та *подвійним* – усвідомлення себе у ролі політичного маргіналу і тотожне визнання статусу суб'єкта його політичним оточенням та електоратом. Віднесення себе до тої чи іншої групи політичних маргіналів підвищує чи зменшує ймовірність проходження процесу демаргіналізації. Найвищі шанси подолання цього стану мають, на нашу думку, суб'єкти із самовизначеною маргінальністю, а найнижчі із зовнішньовизначеною.

До груп факторів, що впливатимуть на реалізацію процесу демаргіналізації відносяться внутрішні та зовнішні. *Внутрішні фактори* включають в себе рівень усвідомленості себе у якості політичного маргінала, власна оцінка своєї позиції по відношенню до інших агентів політичного поля, власне бачення можливості змін – песимістичне чи оптимістичне, загальний рівень психологічної врівноваженості та задоволеності існуючою позицією, наявність чи відсутність морально-етичних перестороог можливості подальших змін тощо. *Зовнішні фактори* в свою чергу поділяються на *внутрішньосистемні* і *зовнішньосистемні.* До перших відносимо фактори, що зароджуються в середині політичного поля, проте є зовнішніми по відношенню до політичних маргіналів (ефективні дії певної політичної сили, що призводить до збільшення її рейтингу за рахунок електорату політичного маргіналу). Під зовнішньосистемними факторами розуміємо ті, що виникають у інших системах (полях) суспільства, проте детермінують певні процеси в політичному полі (економічна криза країни, подорожчання продуктів першої необхідності, скасування соціальних виплат тощо).

В реальному житті усі ці фактори чинять на політичне поле системний вплив з можливістю домінування одного з чинників. Від так процес політичної демаргіналізації із знаком "+" відбуватиметься тим швидше, чим більш здатними виявляться політичні маргінали до збереження влас-

ного делегованого капіталу, який є запорукою подальшого чіткого позиціонування у політичному полі. В такому випадку сприятливим видаватиметься і стан невдоволеності діями влади (за відповідного впливу економічних, соціальних чинників тощо), у зв'язку з чим відкриватимуться нові можливості переходу в чітко визначену опозицію для суб'єктів, які потрапили у стан політичної маргінальності через радикальну зміну влади. Вихід зі стану маргінальності є можливим шляхом прийняття статусу близької за політичним продуктом політичної сили, що дасть змогу перейняти певну частину делегованого капіталу при корегуванні власних політичних диспозицій, яке в даному випадку не буде надто значущим (подібний варіант виходу із стану політичної маргінальності більш підходить для суб'єктів, що опинились у ньому шляхом повільного сходження та не володіють достатніми можливостями політичного впливу задля збереження чи набуття делегованого капіталу). Демаргіналізація у бік "–" є більш вірогідною для суб'єктів, які не мають можливості в повній мірі впливати на власний електорат, що призводить до зменшення політичного капіталу, а також автоматично спричиняє і пониження у статусі усієї політичної сили навіть за умов чіткого визначення своєї позиції по відношенню до різних "ігроків" політичного поля. Процес політичної демаргіналізації виявляється практично неможливим за умов удаваної адаптації, яка в більшій мірі і спричиняє "хворобливий" стан функціонування політичної системи в цілому.

Висновки. Поняття "політична маргінальність" містить в собі значну кількість відтінків, проте це не робить його розмивчастим чи "пустим" за сутнісним вмістом, адже існує чітко сформована група явищ, до яких, на нашу думку, можна з великою долею впевненості застосувати визначення "політична маргінальність". Поза застосуванням до конкретних політичних систем поняття "політична маргінальність", не містить у собі оціночного компонента, а лише констатує факт "наявності чи відсутності чогось", однак при залученні цього терміну до країн пострадянського простору, він набуває негативної забарвленості.

Будь-яка соціальна група, що займає доволі високі статусні позиції у стратифікаційній ієрархії, тяжіє до рангу "замкнених" груп. Таку тенденцію можемо спостерігати і у випадку з політичною елітою, що призводить до "консервування" її (еліти) якісної складової на тлі загального збільшення кількості членів даної групи. Подібний процес в країнах пострадянського простору, зокрема в Україні, полягає у перетворенні на першому етапі становлення незалежності країни радянської номенклатури у політичну еліту новоствореної держави. Таке "перетворення" супроводжується теоретичним сприйняттям нової ідеології, щоправда, за

умов міцної "політичної пам'яті". Другий етап становлення та розвитку політичної еліти нашої країни полягає у збільшенні представників кланів певних регіонів у ній та у блокуванні каналів "оновлення" влади, що призводить в подальшому до стагнації політичної системи. Стагнаційні чи кризові процеси в той же час зумовлюються дією механізму ротації влади, який за вищезазначених умов не є гарантом певної стабільності держави, яку можна констатувати у деяких західноєвропейських демократіях (наприклад, Англії), а навпаки призводить до подальшого включення до владної еліти політичних маргіналів, які підтримуються носіями значних економічних ресурсів, з метою лобіювання їх інтересів на законодавчому рівні і при цьому не користуються достатнім рівнем підтримки електорату, не мають чітко виражених та інтеріорізованих диспозицій, провокують породження негативних емоцій з боку народу по відношенню до влади в цілому.

За умов наявності чітко сформованої та обгрунтованої проблеми політичної маргінальності в цілому та української еліти зокрема, відкриваються нові обрії дослідницької діяльності, спрямованої на подальше вивчення відповідного явища та механізмів його нейтралізації.

Література

1. Атоян А.И. Социальная маргиналистика // Полис. – 1993. – №6. – С. 29-39.
2. Бех В.П. Генезис соціального організму країни: Монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 244 с.
3. Большой толковий социологический словарь. Т. 1. – М.: Вече, 2001. – 544 с.
4. Бурдье П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
5. Власюк О., Прозорова Н. Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт // Віче. – 2004. – №10. – С. 58-61.
6. Горбач А.Н. К вопросу об определении понятия "маргинальная личность" // Вісник Харківського національного університету їм. В.Н. Каразіна Сер.: Соціологія. – Харків. – Вип. 12. – №511. – С. 40-43.
7. Зоткин А. Роль региональных элит и столичного эстеблишмента в формировании властной элиты Украины // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С. 95-108.
8. История политических и правових учений: Учебник для вузов / Под. общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – 944 с.

9. Каганов Ю.Л. Опыты о поле политики. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1994. – 159 с.
10. Кравченко А.И. Социология: Учебник. – М.: ТК Велби, изд-во "Проспект", 2004. – 536 с.
11. Медушевский А.Н. Острагорский М.Я. и политическая социология в XX веке // Социс. – 1993. – №1. – С. 99-107.
12. Парламент України: Вибори '98 (документи, статистика, бібліографія) / Ред. кол. І. Курас, Е. Афоній, Ю. Левенець, В. Литвин. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 422 с.
13. Политология: Учеб. Пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонов. – Харьков: Фолио, 2001. – 831 с.
14. Попова И.П. Новне маргинальнне группы в российском обществе // Социс. – 1999. – № 7. – С. 62-71.
15. Социоанализ Пьера Бурдье. Альманах российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Антейя, 2001. – 288 с.
16. Спиркин А.Г Философия: Учебник. – 2-е изд. – М: Гардарики, 2002, – 736 с.
17. Стремилова О.В. Маргинальность как социальное определение // Актуальные проблеми современной науки. – 2003. – №5. – С. 128.
18. Толпыго А.К. Украинские выборы: кандидат и избиратель // Полис. – 2001. – №4. – С. 86-99.
19. Томенко М. Итоги парламентских виборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населення // Полис. – 1998. – №5. – С. 74-81.
20. Урядовий кур'єр. – 2002. – №65. – С. 4.
21. Феномен маргінальності в сучасному українському суспільстві: теоретико-методологічний аналіз: Автореферат дис. канд. соц, наук. – Харків, 2003.
22. Шульга М. Національна та політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №1. – С. 5-20.
23. www.cvk.gov.ua.
24. www.kreml.org.ru/opinions/81648400.
25. www.part.org.ua.